

گونه‌شناسی روایات تفسیری اهل بیت (ع) در دفاع از حریم ولایت

فاطمه صغری برقرار^۱

چکیده

ولایت، یکی از محورهای اساسی نزاع دو مذهب شیعه و سنی است. تقریر و تحریر دوباره این واژه از منظر رسول گرامی اسلام (ص) و اهل بیت مطهرش که متکی بر منطق مشترک فهم و تفسیر و توجه به مبانی و اصول خاص مذهبی است، ضرورت عصر ما می‌باشد. رسول گرامی اسلام (ص) و اهل بیتش برای دفاع از حریم ولایت و اثبات شایستگی برحق امامان معصوم (ع)، با استناد به آیات الهی اذعان داشتند که پس از پیامبر، منصب امامت و جانشینی ایشان، منصبی الهی است. پرسش اصلی این است که با توجه به تنوع روش‌ها و سبک‌های تفسیری، پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) در جهت دفاع از حریم ولایت از چه گونه‌های تفسیری بهره گرفتند؟ این پژوهش درصدد است با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، ضمن بیان توضیحاتی پیرامون انواع گونه‌های تفسیری، آیاتی که توسط اهل بیت (ع) در اثبات برتری امامان معصوم (ع) بر دیگران و شایستگی ایشان بر زمامداری جامعه اسلامی، مورد استناد قرار گرفته است را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد و انواع گونه‌های تفسیری را در خطابات ایشان، شناسایی نماید. بررسی‌ها نشان می‌دهد استفاده از گونه‌های تفسیری همچون قرآن به قرآن، جری و تطبیق، بیان مصادیق، بطن و تاویل آیات، روش روایی، بیان اضافات تفسیری، تمثیل، سبب و شأن نزول آیات در حوزه ولایت، در کلام پیامبر گرامی اسلام (ص) و اهل بیت (ع) تجلی یافته است.

کلیدواژه: گونه‌شناسی، روایات تفسیری، ولایت، قرآن، اهل بیت (ع).

^۱ - طلبه سطح چهار رشته تفسیر تطبیقی، مدرسه علمیه تخصصی الزهراء (س) گرگان و عضو مرکز پژوهش‌های اسلامی الزهراء (س) گرگان،

رهبری جامعه اسلامی بعد از پیامبر (ص) یکی از بحث انگیزترین موضوعات، در تاریخ فکر و اندیشه اسلامی است. توجه به عنصر رهبری سیاسی و اجتماعی، باعث پیدایش جریان‌ها و نحله‌های متفاوت فکری و سیاسی گشت. این جریان‌های فکری، علی‌رغم تفاوت در بینش و تنوع در آراء کلامی، فقهی و..... دارای یک فصل مشترک می‌باشند. در تمامی این نحله‌ها، عنصر رهبری، به شکل مستقیم و یا غیر مستقیم در پیدایش شکل‌گیری و یا ادامه حیات، دخیل و مؤثر می‌باشد. بعد از رحلت رسول گرامی اسلام، دو جریان عمده سیاسی شکل گرفت. جریان اول متشکل از اصحابی بود، که حاضر به بیعت با ابوبکر نبودند. این طیف از رهبری امیر المومنین علی بن ابی طالب (ع) حمایت نمودند. آنان معتقد بودند که پیامبر (ص) در زمان‌ها و مکان‌های متعدد، ایشان را به عنوان خلیفه بعد از خود منصوب نموده‌اند و بر این باور بودند که ولایت یک منصب الهی می‌باشد (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ۱: ۳۳۲؛ کلینی، ۱۴۱۳ ق، ۸: ۲۷؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۷ ق، ۳: ۱۲۶؛ ترمذی، بی‌تا، ۵: ۵۹۱؛ نسائی، ۱۴۱۹ ق، ۹۳ - ۹۶؛ ابن حنبل، ۱۴۱۵ ق، ۵: ۵۰۱؛ مفید، ۱۴۱۲ ق، ۶: حمیری، ۱۴۱۳ ق، ۲۷ و.....). جریان دوم با حضور برخی از صحابه، که با ابوبکر بیعت نموده و از زعامت وی جانب‌داری کردند، شکل گرفت. این طیف با استقرار در حکومت، زمامداری سیاسی منطقه بعد از پیامبر (ص) را حق خود می‌دانستند.

یکی از مهم‌ترین روش‌های تفسیری در زمینه دفاع از ولایت اهل بیت (ع)، تفسیر روایی می‌باشد. در این روش تفسیری با استعانت از احادیث پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) به درک و فهم آیات قرآن پرداخته می‌شود. این روایات ارزشمند، به خاطر کارکردهای متفاوتی که دارند، به گونه‌هایی قابل تقسیم‌اند. لازم به ذکر است روایاتی که به‌طور مستقیم با قرآن در ارتباط‌اند، به دو دسته کلی تقسیم شده‌اند؛ دسته اول روایاتی که به معرفی قرآن پرداخته و احیاناً قواعد فهم آن و علوم قرآنی را بیان می‌کنند. دسته دوم، روایاتی که بستر فهم آیه را فراهم می‌نماید و به آن‌ها روایات تفسیری می‌گویند. گونه‌های مختلف روایات تفسیری باعث می‌شود که تفسیر قرآن بر اساس مبانی فکری هر مفسر متفاوت باشد. پیرامون بررسی آیات و روایات تفسیری اهل بیت (ع) آثار مستقلى در مورد روش‌های تفسیری ایشان نگاشته شده است. برخی از این آثار عبارت‌اند از کتاب‌های: آیات-الکریم فی ما نزل فی البقیة الله فی الرضین (۱۳۸۵): اکبری؛ روش‌شناسی اهل بیت (ع) در تفسیر قرآن (۱۳۹۴): فهیمه فیضی؛ روش‌های تفسیری اهل بیت (ع) در تفسیر قرآن (۱۳۷۱): محمد باقر سعیدی؛ پایان نامه بررسی تطبیقی روش تفسیری اهل بیت (ع) با صحابه و تابعین (۱۳۹۱): مجتبی رحمانی، اما تاکنون اثر مستقلى به‌صورت

کتاب، پایان‌نامه یا مقاله که صرفاً به بررسی گونه‌های روایات تفسیری اهل بیت (ع) در دفاع از حریم ولایت پرداخته باشد، مشاهده نگردیده است؛ لذا پژوهش حاضر از این جهت دارای نوآوری می‌باشد. در این پژوهش ابتدا به مفهوم شناسی واژگان کاربردی می‌پردازیم و در بخش دوم، گونه‌های تفسیری اهل بیت (ع) در زمینه دفاع از حریم ولایت را بررسی خواهیم کرد.

۲. مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به بحث لازم است مراد از سه اصطلاح ولایت، روایت تفسیری و گونه شناسی روشن شود.

۲-۱. ولایت

واژه ولایت از ریشه «و ل ی» است و مشتقات آن ۲۰۱ بار در قرآن تکرار شده است که به معنای قرب و نزدیکی (فیروز آبادی، ۱۴۱۶ق، ۴: ۴۶۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۸۵؛ جوهری، ۱۴۱۰ق، ۶: ۲۵۲۸؛ طریحی، ۱۴۱۶ق، ۱: ۴۵۵؛ ازهری، بی‌تا، ۱۵: ۳۲۱)، نصرت و یاری (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ۸: ۳۶۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۵: ۴۰۶؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ۶: ۱۴۱) صاحب، هم پیمان، همسایه، سزاوار و شایسته می‌باشد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ۶: ۱۴۱). ولایه به معنای تولی و سرپرستی و عهده دار شدن امر است، ولایه به معنای نصرت و یاری کردن است. این دو کلمه به یک معناست (راغب اصفهانی، ۸۸۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۵: ۴۰۶) و حقیقت آن همان سرپرستی و تولی امر است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۸۵). مطالعه کتب لغوی نشان می‌دهد لغویون در مورد واژه «ولی» دو نظر دارند برخی آن را به معنای رابطه و قرب یک سویه از نوع رابطه و نزدیکی چیزی به دیگری می‌دانند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ۶: ۱۴۱؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ۸: ۳۶۵؛ جوهری، ۱۴۱۰ق، ۶: ۲۵۲۸) و برخی معتقدند به معنای قرب و پیوند دوسویه و به مفهوم پیوستگی و همبستگی طرفینی می‌باشد (ازهری، بی‌تا، ۱۵: ۳۲۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۵: ۴۰۶).

واژه «ولایت» در اصطلاح در سه علم کلام، فقه، عرفان بحث می‌شود که مراد ما از ولایت در پژوهش حاضر، ولایت کلامی می‌باشد. در دانش کلام و عقاید اسلامی، ولایت با امامت کبرا و رهبری عامه مردم به عنوان وظیفه‌ای الهی بر عهده اولیای خدا هم‌معناست. ولایت در این دیدگاه همان امامتی است که به نصب الهی برای هدایت و دستگیری مردم، پیشبرد اهداف نبوت و در تکمیل رسالت نبوی و تحقق دین در میان مردم صورت می‌گیرد

(مطهری، ۱۳۷۰، ۹۲). اولین سخنی که در علم کلام در باب امامت مطرح می‌شود، تعریف واژه «ولایت» می‌باشد که می‌گویند: امامت ریاستی است عمومی هم در امور دینی و هم در امور دنیایی.

شیعه معتقد است گرچه با رحلت رسول اکرم وحی منقطع و نبوت ختم می‌شود، اما از آنجا که قرآن کریم متکفل خطوط کلی اسلام است و جزئیات و تفصیل بسیاری از احکام الهی ذکر نشده است، این خطوط کلی نیازمند تبیین و تشریح معصومانه است؛ لذا افرادی از جانب خداوند عهده‌دار تبیین معصومانه وحی و تفصیل احکام الهی گشته اند. این اشخاص منصوب از جانب خداوند که توسط پیامبر (ص) به مردم معرفی شدند، در کلام شیعه، «امام» یا «ولی» نامیده می‌شود (همان، ۶۶-۶۷).

۲-۲. روایت تفسیری

دقت در معنای تفسیر، این نکته را آشکار می‌سازد که همه روایات مرتبط با قرآن را نمی‌توان روایت تفسیری نامید. از میان روایات «توضیحی و بیانگر معانی واژگان»، روایات «شأن نزول و تاریخی»، روایات «تطبیقی و بیانگر مصادیق آیات»، روایات «مبین تقییدها و تخصیص‌ها»، روایات «بیانگر مراد و مدلول ظاهری آیات»، روایات «بطنی و تأویلی»، روایات «تبیین‌کننده ملاک حکم»، روایات «بیانگر قواعد تفسیری»، و روایات «فضایل سوره‌ها و آیات» (مؤدب، ۱۳۸۶، ۲۱۸-۲۱۹)، تنها آن دسته روایتی که به صراحت و یا با استناد به آن‌ها، مراد مخفی الاهی کشف شود، روایات تفسیری به معنای خاص محسوب می‌گردند. از این رو از میان روایات پیش‌گفته، آن دسته روایاتی که معنای ظاهری آیه را بیان و یا یکی از مصادیق قابل انطباق آیه را تبیین می‌کنند و یا به تفصیل حکم مجمل می‌پردازند و یا علی‌رغم بیان شأن نزول آیه هیچ نقش تفسیری ایفا نمی‌کنند، روایت تفسیری محسوب نمی‌گردند؛ بلکه فقط روایاتی که در مقام بیان مصداق منحصر آیه هستند و یا با ذکر سبب نزول آیه، به تبیین مفاد آن یاری می‌رسانند و یا به بیان لایه‌های پنهان معنایی آیات که مراد الاهی می‌باشد، می‌پردازند را می‌توان روایت تفسیری به شمار آورد.

۲-۳. گونه شناسی

گونه به معنای نوع، قسم، روش، قاعده، اسلوب و شیوه می‌باشد (معین، ۱۳۸۴، ۳: ۲۳۷۶؛ عمید، ۱۳۹۳، ۲: ۱۷۰۴؛ دهخدا، ۱۳۹۰، ۲: ۲۴۶۷؛ صدیقی افشار، ۱۳۷۷، ۶۷۰).

در این نوشتار مهم‌ترین شاخص‌های روش تفسیری در روایات تفسیری را بررسی می‌نماییم که از آن به گونه‌شناسی روایات تفسیری تعبیر می‌کنیم.

۳. گونه‌های روایات تفسیری

یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ اسلام در زمینه دفاع از ولایت، دفاع از انتصاب علی بن ابی طالب (ع) و دیگر امامان معصوم (ع) به زمامداری جامعه اسلامی، توسط پیامبر گرامی اسلام و اهل بیت پاکش بود. ایشان در جهت اعلان این امر که ولایت، منصبی الهی می‌باشد، ضمن ایراد خطابه‌هایی همانند خطبه غدیر (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ۱: ۳۳۲؛ کلینی، ۱۴۱۳ ق، ۸: ۲۷؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۷ ق، ۳: ۱۲۶؛ ترمذی، بی‌تا، ۵: ۵۹۱؛ نسائی، ۱۴۱۹ ق، ۹۳ - ۹۶؛ ابن حنبل، ۱۴۱۵ ق، ۵: ۵۰۱؛ مفید، ۱۴۱۲ ق، ۶: ۱۴۱۳ ق، ۲۷ و....)، خطبه فدک (ابی‌الحدید معتزلی، ۱۴۰۴ ق، ۱۶: ۲۰۰؛ طوسی، ۱۴۱۴ ق، ۳۷۴؛ اربلی، ۱۳۸۱ ق، ۱: ۴۷۸؛ ابن طاووس، ۱۴۰۰ ق، ۲۶۳)، خطبه حضرت زینب در شام (ابن طاووس، ۱۴۱۴ ق، ۱۸۳؛ ابن طیفور، بی‌تا، ۲۳ و ۳۵؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ۱: ۹۷ و ۲: ۳۰۷) و لزوم پذیرش امر ولایت و امامت را متذکر شدند و در زمینه دفاع از ولایت اهل بیت (ع) و با استناد به قرآن از گونه‌های مختلف تفسیری استفاده نمودند.

پژوهش‌های گونه‌شناختی در روایات تفسیری اهل بیت (ع)، کاشف از این مطلب است که مهم‌ترین شاخص‌های روش تفسیری در روایات تفسیری، که در این نوشتار به گونه‌شناسی روایات تفسیری تعبیر می‌شود، به شرح ذیل می‌باشد:

۳-۱. تفسیر قرآن به قرآن

مفهوم تفسیر قرآن به قرآن، این است که قرآن را به واسطه قرآن معنا کنیم و معنای هر آیه را با استعانت از تدبر در آیات متشابه به دست آوریم. در این روش مستندات قرآنی مفسر، بیش از امور دیگر است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۱: ۴؛ بابایی، ۱۳۷۹، ۱۱۹). پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه‌ی (ع) تأکید بسیار زیادی بر تفسیر قرآن به قرآن داشتند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۱: ۱۵) و احادیثی زیادی در این زمینه وارد شده است (طباطبایی، ۱۳۶۱، ۶۱؛ شریف رضی، بی‌تا، خطبه ۱۳۳). برخی نیز معتقدند این روش، بهترین روش تفسیر قرآن (بحرانی، ۱۴۱۶ ق، ۲: ۷۵؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ۱: ۳۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۱: ۱۱) و راهگشای مبهمات تفسیری می‌باشد (سیوطی، ۱۴۰۷ ق، ۲: ۵۵۵). استفاده از روش تفسیر قرآن به قرآن، در خطابات اهل بیت (ع) تجلی یافته است که به شرح چند نمونه می‌پردازیم:

وجوب معرفت اهل بیت (علیه السلام) و اطاعت از ایشان و مودّت و فضیلت ایشان بر سایر مردم، در جای جای این خطابات معصومین (علیه السلام) مشهود است. برای هر فردی که ادعای تشیع دارد، واجب است آن گونه که شایسته است حق معرفت اهل بیت (علیه السلام) و ولایت حضرت علی (علیه السلام) و دیگر امامان معصوم (علیه السلام) را ادا نموده تا دعوی وی در شیعه و محب اهل بیت بودن درست درآید.

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، ترجمه منصور پهلوان، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲.
۲. ابن حنبل شیبانی، احمد، مسند احمد بن حنبل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ ق.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی، الإقبال بالأعمال الحسنة، قم: مکتب الاعلام الإسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۴. ابن طاووس، اللهوف علی قتلی الطوف، انتشارات دارالاسوه للطباعة و النشر، قم، ۱۴۱۴ ق.
۵. ابن طاووس، سید علی بن موسی، الطرائف فی معرفه مذهب الطوائف، قم: چاپخانه خیام، ۱۴۰۰ ق.
۶. ابن طیفور، احمد بن ابی طاهر، بلاغات النساء، قم: انتشارات شریف رضی، بی تا.
۷. ابن فارس، احمد، ترتیب مقایس اللغة، قم: مرکز دراسات الحوزه و الجامعه، ۱۳۸۷.
۸. ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۰۷ ق.
۹. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. ابی الحدید معتزلی، عبدالمحمد، شرح نهج البلاغه، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۱۱. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه، چاپ اول، تبریز: مکتبه بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۱۲. اصفهانی، حسین بن محمد راغب، مفردات ألفاظ القرآن، یک جلد، چاپ اول، سوریه: دار العلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.

۱۳. افتخاری، لاله، پژوهشی در روایات تفسیری امام باقر و امام صادق (ع)، چاپ اول، قم: انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.

۱۴. بابایی، علی اکبر و همکاران، روش شناسی تفسیر قرآن کریم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹.

۱۵. بابایی، علی اکبر، حاصلی ایرانشاهی، رحیم، بررسی اعتبار سبب نزول و سیاق و تعامل و تعارض آن دو در تفسیر، آموزه های قرآنی، شماره ۲۱، ۱۳۹۴ ش.

۱۶. بابایی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، چاپ پنجم، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.

۱۷. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.

۱۸. ترمذی، محمد بن عیسی، سنن ترمذی، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.

۱۹. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، ۴۶ جلد، چاپ ششم، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۲۰. جوینی حموئی، ابراهیم بن محمد، فرائد السمطین فی فضائل المرتضی و البتول و السبطین و الأئمة من ذریتهم (علیهم السلام)، قم: دارالحبیب، ۱۴۲۸ ق.

۲۱. حاکم نیشابوری، ابو عبدالله محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، مصر: دارالحرمین للطباعة و النشر، ۱۴۱۷ ق.

۲۲. حجتی، سید محمد باقر، اسباب النزول، چاپ دوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ ش.

۲۳. حدادیان، عبدالرضا؛ مؤدب، سید رضا، بررسی دلالتی روایات تحریف نما در تفسیر عیاشی، حدیث پژوهی، شماره ۸، ۱۳۹۱.

۲۴. حلی، رضی الدین علی بن یوسف، العدد القویة لدفع المخاوف الیومیة، قم: مکتبه آیه الله المرعشی العامه، ۱۴۰۸ ق.

۲۵. حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، قم: مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۱۳ ق.

۲۶. حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، ۵ جلد، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.

۲۷. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ متوسط دهخدا، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.

۲۸. دیاری بیدگلی، محمد تقی، نقش و کارکرد روایات تفسیری معصومان (ع) با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبائی، حدیث پژوهی، شماره ۵، ۱۳۹۰ ش.

۲۹. رجبی، محمود، روش تفسیر قرآن، چاپ سوم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ ش.
۳۰. رضایی اصفهانی، محمد علی، روش ها و گرایش های تفسیری قرآن، چاپ چهارم، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۰.
۳۱. زرقانی، عبدالعظیم، مناهل العرفان، دارالکتب العلمیة، لبنان؛ بیروت، ۱۹۸۸ م.
۳۲. زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۷۶ ق.
۳۳. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، الاتقان فی علوم القرآن، دو جلد، چاپ سوم، قم: ذوی القربی، ۱۳۹۱ ش.
۳۴. شریف رضی (گردآورنده)، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، دارالهجرة، ایران؛ قم، بی تا.
۳۵. صدری افشار، غلامحسین، فرهنگ فارسی امروز، چاپ اول، تهران: موسسه نشر کلمه، ۱۳۷۷.
۳۶. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
۳۷. طبرسی، ابو منصور احمد بن علی، الاحتجاج، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۳۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۳۹. طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۴۱۶ ق.
۴۰. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، قم: انتشارات دارالثقافه، ۱۴۱۴ ق.
۴۱. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۴۲. علوی مهر، حسین، روش ها و گرایش های تفسیری، چاپ دوم، تهران: اسوه، ۱۳۸۹.
۴۳. علی الحسن، محمد، المنار فی علوم القرآن، بیروت: دارالبشیر، ۱۴۲۱ ق.
۴۴. عمید، حسن فرهنگ عمید، چاپ سی و دوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۳.
۴۵. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر (تفسیر العیاشی)، چاپ اول، تهران: مکتبه العلمیة الاسلامیة، ۱۳۸۰ ق.
۴۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چاپ دوم، قم: نشر هجرت، ۱۴۱۰ ق.

۴۷. فیروزآبادی، مجدالدین أبو طاهر محمد بن یعقوب، بصائرذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز، قاهره: احیاء التراث الاسلامی، ۱۴۱۶ ق.

۴۸. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، چاپ دوم، تهران: انتشارات الصدر، ۱۴۱۵ ق.

۴۹. قرشی، سید علی اکبر، قاموس القرآن، ایرانسال، تهران، ۱۳۷۱ ش.

۵۰. کریمی جهرمی، علی، شرح خطبه حضرت زینب در شام، قم: انتشارات تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۹۴.

۵۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق محمد جواد الفقیه و یوسف بقاعی، چاپ اول، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۳ ق.

۵۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوارالجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۳۶۶.

۵۳. مطهری، مرتضی، امامت و رهبری، تهران: صدرا، ۱۳۷۰.

۵۴. معرفت، محمد هادی، التفسیر و المفسران فی ثوبه القشيب، چاپ اول، قم: موسسه فرهنگي التمهيد، ۱۴۱۸ ش.

۵۵. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، چاپ دوم، تهران: انتشارات نامن، ۱۳۸۴.

۵۶. مفید، محمد بن محمد، الإفصاح فی إمامة أمير المؤمنين (ع)، قم: مرکز مؤسسه البعثه للطباعه و النشر، ۱۴۱۲ ق.

۵۷. مکارم شیرازی، ناصر، و جمعی از نویسندگان، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.

۵۸. مؤدب، رضا، مبانی تفسیر، چاپ اول، قم: دانشگاه قم، ۱۳۸۶.

۵۹. میرباقری، محسن، ظاهر قرآن، باطن قرآن، تهران، ۱۳۸۰.

۶۰. نسائی، احمد بن شعیب، خصائص امیرالمؤمنین (ع)، قم: دارالثقلین، ۱۴۱۹ ق.

۶۱. نصیری، علی، رابطه متقابل کتاب و سنت، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد، تهران، ۱۳۸۵.

۶۲. نفیسی، شادی، علامه طباطبائی و حدیث، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴ ش.

۶۳. یزدانپناه، سید یدالله، «رمز و راز تاویل عرفانی از دیدگاه اهل معرفت» کنگره اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی
امام خمینی، ۱۳۸۱.